

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA METAFORALARNING SEMANTIK VA LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

Shukurova Pokiza

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida metaforalarning semantik hamda lingvokognitiv xususiyatlari chog‘ishtirma aspektida tahlil qilinadi. Tadqiqotda metaforaning nafaqat badiiy tasvir vositasi, balki inson tafakkuri va dunyoni idrok etish jarayonining muhim kognitiv mexanizmlaridan biri ekanligi yoritiladi. Ingliz va o‘zbek tillaridan olingan misollar asosida metaforik birliklarning ma’no hosil qilishdagi o‘rni, konseptual asoslari va milliy-madaniy xususiyatlari aniqlanadi. Shuningdek, metaforalarning til egalarining dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari hamda mental modellari bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari metaforik tafakkurning universalligi bilan bir qatorda har bir xalqning o‘ziga xos lingvomadaniy tajribasini ham aks ettirishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Metafora, semantika, lingvokognitiv tahlil, konseptual metafora, obrazlilik, ma’no ko‘chishi, chog‘ishtirma tilshunoslik, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, ingliz tili, o‘zbek tili, konsept, metaforik tafakkur.

Kirish

Til inson tafakkuri, madaniyati va dunyoqarashining eng muhim ifodachisi hisoblanadi. Til birliklari orasida metafora alohida o‘rin tutib, u nafaqat badiiy-estetik vosita, balki insonning borliqni idrok etish va tushunish jarayonini aks ettiruvchi kognitiv mexanizm sifatida ham namoyon bo‘ladi. Zamonaviy tilshunoslikda metafora hodisasi faqat ma’no ko‘chishining bir turi sifatida emas, balki konseptual tafakkurning mahsuli sifatida talqin qilinmoqda. Shu sababli metaforalarni semantik va lingvokognitiv jihatdan o‘rganish bugungi kunda tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi natijasida metafora inson tafakkuri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan hodisa sifatida tadqiq etila boshlandi. Xususan, J. Lakoff va M. Jonson tomonidan ilgari surilgan konseptual metafora nazariyasi metaforaning inson ongidagi bilimlarni tashkil etish, tajribani kategoriyalash va voqelikni tushuntirishdagi ahamiyatini ochib berdi. Ushbu yondashuv metaforani til hodisasidan ko‘ra kengroq, ya’ni tafakkur va konseptual tizimning tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqishga imkon yaratdi. Ingliz va o‘zbek tillari turli til oilalariga mansub bo‘lishiga qaramay, ularda metaforik tafakkurning umumiy va o‘ziga xos jihatlari mavjud. Har ikkala tilda

metaforalar insonning hissiy kechinmalari, ijtimoiy munosabatlari, tabiat hodisalari va madaniy qadriyatlarini ifodalashda keng qo'llaniladi. Shu bilan birga, metaforik birliklarning shakllanishi va qo'llanishida milliy tafakkur, tarixiy taraqqiyot, urf-odatlar hamda madaniy tajriba muhim rol o'ynaydi. Mazkur jihatlar metaforalarning lingvokognitiv va lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy o'rganishni zarur etadi. Tadqiqotning maqsadi ingliz va o'zbek tillaridagi metaforalarning semantik hamda lingvokognitiv xususiyatlarini aniqlash, ularning konseptual asoslarini ochib berish va ikki til materiallari asosida o'xshash hamda farqli jihatlarini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun metafora nazariyalarini o'rganish, metaforik birliklarni semantik jihatdan tavsiflash, ularning konseptual modellarini aniqlash hamda lingvokulturologik omillar ta'sirini baholash vazifalari belgilandi. Tadqiqot natijalari metaforalarning ma'no yaratish mexanizmlarini chuqurroq anglashga, kognitiv tilshunoslik, chog'ishtirma tilshunoslik va lingvokulturologiya sohalaridagi ilmiy izlanishlarni boyitishga xizmat qiladi. Shuningdek, olingan xulosalar badiiy matnlarni tahlil qilish, tarjimashunoslik va chet tillarini o'qitish amaliyotida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism

Metafora tilning eng qadimiy va sermahsul obrazli vositalaridan biri bo'lib, u ma'lum bir predmet, hodisa yoki tushunchaning xususiyatlarini boshqa bir obyektga ko'chirish orqali yangi ma'no hosil qiladi. An'anaviy tilshunoslikda metafora ma'no ko'chishining bir turi sifatida talqin qilingan bo'lsa, zamonaviy kognitiv tilshunoslikda u inson tafakkurining konseptual mexanizmi sifatida qaraladi. Shu bois metaforani o'rganishda uning semantik va kognitiv xususiyatlarini birgalikda tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. J. Lakoff va M. Jonson metaforani insonning kundalik fikrlash tizimiga xos hodisa sifatida izohlab, konseptual metafora nazariyasini ishlab chiqqanlar. Ularning fikricha, inson abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali anglaydi. Masalan, ingliz tilidagi Time is money ("Vaqt — pul") konseptual metaforasi vaqtni iqtisodiy resurs sifatida tasavvur qilishga asoslanadi. O'zbek tilida ham vaqtni bekorga sarflamoq, vaqtni tejamoq, vaqt oltindan qimmat kabi birliklar mazkur konseptual modelning mavjudligini ko'rsatadi. Bu holat ayrim metaforik konseptlarning universal xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi. Metaforalarning semantik xususiyatlari ma'no kengayishi va assotsiativ bog'lanishlar orqali namoyon bo'ladi. Ingliz tilida cold person birikmasi hissiy jihatdan befarq insonni anglatga, o'zbek tilidagi sovuq odam ifodasi ham xuddi shunday ma'noni bildiradi. Har ikki holatda ham fizik haroratga oid belgi inson xarakteriga ko'chirilgan. Bu turdagi metaforalar inson tajribasining umumiy biologik va psixologik asoslariga tayangan

holda shakllanadi. Biroq metaforalarning barchasi ham universal xarakterga ega emas. Ko‘plab metaforalar muayyan xalqning madaniyati, tarixi va turmush tarzi bilan bog‘liq holda vujudga keladi. O‘zbek tilida ko‘ngli tog‘dek, boshi osmonga yetdi, yuragi keng kabi metaforalar xalqning milliy tafakkuri va qadriyatlarini aks ettiradi. Ingliz tilida esa *to break someone’s heart, to see the light, to carry the world on one’s shoulders* kabi metaforik birliklar keng qo‘llanadi. Ushbu misollar metaforalarning lingvomadaniy tabiatini namoyon etadi. Lingvokognitiv nuqtai nazardan metaforalar inson ongidagi konseptual tizimni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, inson abstrakt tushunchalarni ko‘pincha fazo, harakat, jismoniy holat va sezgi bilan bog‘liq konseptlar orqali anglaydi. Masalan, ingliz tilida *high status, low position* birikmalari ijtimoiy mavqeni vertikal yo‘nalish orqali ifodalaydi. O‘zbek tilida ham yuqori lavozim, past martaba kabi birliklar mavjud. Demak, “mavqe – balandlik” konseptual metaforasi har ikki tilda ham kuzatiladi. Emotsional holatlarni ifodalovchi metaforalar ham kognitiv jihatdan ahamiyatlidir. Ingliz tilida *boiling with anger, warm feelings, cold-hearted* kabi metaforalar hissiy kechinmalarni harorat tushunchasi orqali ifodalasa, o‘zbek tilida jahldan qoni qaynamoq, qalbi iliq, bag‘ri tosh kabi birliklar qo‘llanadi. Bunday metaforalar insonning hissiy tajribasi bilan jismoniy tajribasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni aks ettiradi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi metaforalarni qiyosiy tahlil qilish natijasida ularning semantik tuzilishi va konseptual asoslarida ko‘plab umumiyliklar mavjudligi aniqlanadi. Shu bilan birga, har bir xalqning madaniy tajribasi va milliy dunyoqarashi metaforalarning mazmuni, obrazlilik va qo‘llanish chastotasiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Metaforalar tilning nafaqat estetik imkoniyatlarini, balki inson tafakkuri va madaniyatining o‘ziga xos jihatlarini ham yoritib beruvchi muhim lingvistik vosita hisoblanadi.

Xulosa

Ingliz va o‘zbek tillaridagi metaforalarni semantik hamda lingvokognitiv jihatdan o‘rganish metaforaning til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni aks ettiruvchi muhim vosita ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida metafora faqat badiiy tasvir vositasi emas, balki insonning borliqni idrok etishi, tushinishi va baholash jarayonida faol ishtirok etuvchi konseptual mexanizm sifatida namoyon bo‘lishi aniqlandi. Tahlillar natijasida ingliz va o‘zbek tillarida vaqt, hissiyot, ijtimoiy mavqe, inson xarakteri kabi tushunchalarni ifodalashda o‘xshash konseptual metaforalardan foydalanilishi kuzatildi. Bu holat metaforik tafakkurning ayrim jihatlarini universal xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, metaforalarning mazmuni va obrazlilik darajasida har bir xalqning milliy-madaniy tajribasi, tarixiy taraqqiyoti va dunyoqarashi o‘z aksini topishi aniqlandi. Tadqiqot metaforalarning semantik tuzilishi

assotsiativ bog‘lanishlar va ma’no ko‘chish mexanizmlari orqali shakllanishini ko‘rsatdi. Lingvokognitiv tahlil esa metaforalarning inson ongidagi konseptual tizim bilan chambarchas bog‘liqligini va abstrakt tushunchalarni anglashda muhim vosita vazifasini bajarishini tasdiqladi. Natijalar ingliz va o‘zbek tillaridagi metaforalarning umumiy hamda milliy xususiyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Ushbu xulosalar chog‘ishtirma tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya va tarjimashunoslik sohalaridagi tadqiqotlarni yanada rivojlantirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, metaforalarni o‘rganish chet tillarini o‘qitish, badiiy matnlarni tahlil qilish va madaniyatlararo kommunikatsiyani samarali tashkil etishda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
2. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.
3. Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. – 2nd ed. – New York: Oxford University Press, 2010. – 375 p.
4. Gibbs R.W. *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language and Understanding*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 527 p.
5. Black M. *Models and Metaphors* // Cornell University Press. – Ithaca, 1962. – 267 p.
6. Charteris-Black J. *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. – London: Palgrave Macmillan, 2004. – 278 p.
7. Goatly A. *The Language of Metaphors*. – London: Routledge, 1997. – 360 p.
8. Richards I.A. *The Philosophy of Rhetoric*. – New York: Oxford University Press, 1936. – 138 p.
9. Маслова В.А. *Лингвокультурология*. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
10. Телия В.Н. *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
11. Арутюнова Н.Д. *Язык и мир человека*. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
12. Рахматуллаев Ш. *Ҳозирги ўзбек адабий тили*. – Тошкент: Университет, 2006. – 476 б.
13. Маматов А.Э. *Ўзбек тили фразеологияси масалалари*. – Тошкент: Фан, 1999. – 216 б.

14. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилд. Лингвистика назарияси. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – 312 б.
15. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Тошкент: Сангзор, 2006. – 220 б.
16. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 300 б.
17. Маҳмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўлларида. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2012. – 160 б.
18. Йўлдошев Б. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – 152 б.
19. Hakimov M. Oʻzbek tilida matn pragmatikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – 264 b.
20. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Фан, 2010. – 288 б.